

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Volume CLIX

DEPARTMENT OF HISTORICAL SCIENCES

Book 39

STUDENICA MONASTERY – 700 YEARS OF THE KING'S CHURCH

Accepted at the VIII Meeting of the Department of Historical Sciences,
on October 28, 2015, on the basis of submitted reviews

E d i t o r s

Academician

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

Prof. PhD

VLADIMIR VUKAŠINOVIĆ

BELGRADE

2016

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLIX

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 39

МАНАСТИР СТУДЕНИЦА — 700 ГОДИНА КРАЉЕВЕ ЦРКВЕ

Примљено на VIII скупу Одељења историјских наука
од 28. октобра 2015. године, на основу поднетих реферата

У р е д н и к

академик

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

проф. др

ВЛАДИМИР ВУКАШИНОВИЋ

Б Е О Г Р А Д

2016

СТУДЕНИЧКА ЗДАЊА КРАЉА МИЛУТИНА

МАРКО ПОПОВИЋ

Апстракт. – У раду су, према резултатима новијих истраживања, обрађена здања грађена у Студеници током друге деценије 14. века, која се могу приписати кти-торској делатности краља Милутина. У исто време са грађењем Краљеве цркве у том раздобљу је реконструисана манастирска трпезарија, дограђен анекс испред Западне капије и подигнут нови монументални конак уз југоисточни део обимног бедема.

Кључне речи: Студеница, краљ Милутин, манастирски комплекс, манастирска трпезарија

Археолошка истраживања у Студеници, која су управо завршена, изне-ла су на светло дана остатке давно порушених студеничких здања, као и бројне налазе који сведоче о вишевековном животу на овом простору. Нова, значајна открића пружају могућност да се судбина манастира и његових здања прати од времена заснивања па готово до наших дана. Та нова сазнања омогућила су да се прецизније но до сада сагледа историја манастира, раз-зреше неке недоумице и исправе ранији, непоуздани закључци. Обиље нових података до којих се дошло у току вишегодишњих археолошких истраживања, представљало је солидно полазиште за дефинисање и временско одређење, као и разграничавање културних хоризоната, који одсликавају развојне етапе манастирског насеља у Студеници. Издвојено је осам основних културних хоризоната, од којих се најстарији формирао пре заснивања манастира, док наредна два обухватају средњовековно раздобље до средине 15. века. Осталих пет хоризоната одговарају времену турократије закључно са првим деце-нијама 19. века.¹ Таква подела заснива се на анализи археолошких слојева и грађевинских фаза појединих објеката, посебно када су у питању млађе епохе. У нашим разматрањима ограничићемо се само на студенички *хоризон III а*, који у хронолошком смислу обухвата раздобље од последњих година 13. века, па све до првог турског пустошења Студенице у годинама после Косовске битке. Његова рана етапа обележена је живом градитељском делатношћу у оквиру манастирског комплекса. У том периоду, које може да се ограничи на

¹ Детаљно о резултатима археолошких истраживања: М. Поповић, *Манастир Студеница – археолошка истраживања*, Београд 2015, 12–23.

другу деценију 14. века, подигнуте су Краљева црква – мали храм посвећен Светим Јоакиму и Ани, и пространа Југоисточна палата делом на простору некадашње Источне манастирске капије. Осим тих новоподигнутих здања, обновљена је и дограђена стара манастирска трпезарија, а истом раздобљу хронолошки би одговарало и подизање улазног анекса испред главне Западне капије (сл. 1).

Сл. 1. Манастир Студеница у првој половини 14. века – ситуациони план

О Краљевој цркви подигнутој 1314. године, задужбини краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321), доста је писано те стога овом приликом ово здање, сакралног и култног садржаја, неће бити посебно разматрано.² Нашу пажњу усмерићемо на друга здања студеничког манастирског комплекса, грађена у истом раздобљу, која се такође могу приписати ктиторској делатности краља Милутина.

ТРИПЕЗАРИЈА

О истраживачким и конзерваторско-рестаураторским радовима на Трпезарији писано је у више наврата,³ а објављени су и детаљни извештаји о радовима који су извођени током шесте и осме деценије 20. века.⁴ Исходи до којих се дошло, истраживачи су у неким значајним појединостима различито тумачили и тако градили често погрешне или недовољно утемељене закључке. На таква, спорна гледишта о архитектури и времену грађења трпезарије њеним

² Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987 (са старијом литературом).

³ С. Поповић, *Крст у крућу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 242–250 (са старијом литературом).

⁴ С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, Саопштења III (1957) 48–57; М. Радан-Јовин, *Студеница*, Саопштења XII (1979) 70–81.

доградњама и обновама, доцније су се позивали и други аутори.⁵ Након оконча-них систематских археолошких истраживања у Студеници, указала се потреба да се изврши рекапитулација досадашњих сазнања о Трпезарији и да се, у светлу нових резултата о етапама грађења и обнова манастирског комплекса, издвоје и хронолошки одреде грађевинске фазе у постојећем корпусу Трпезарије.

Први истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови на простору некадашње Трпезарије обављени су између 1953. и 1956. године. Након рушења познијих надградњи и доградњи, од овог старог манастирског здања у боље очуваном стању откривен је једино источни зид, док су у оквиру северног зида пронађени остаци апсиде с малим преосталим делом почетка њене конхе. Од бочног зида са супротне стране пронађени су само темељи. Скрамни остаци некадашњег обимног бедема, уз који је Трпезарија била подигнута, укључујући и трагове познијих обнова, били су са спољне стране засути с готово три метра наплавине и шута.⁶

Након откривања остатака првобитног здања, на простору према цркви уклоњен је слој насипа висине око 60 цм, до једне од некадашњих нивелета порте. Том приликом, испред источног, фасадног зида Трпезарије откривени су остаци трема са урушеним уломцима његове камене пластике. На основу тих очуваних остатака, истраживач, арх. Слободан Ненадовић, закључио је да откривени остаци зидова Трпезарије и трагови трема представљају две етапе грађења, које су чиниле јединствену целину првобитног здања с краја 12. века. На основу података откривених на терену, изведена је слободна реконструкција Трпезарије и делимична обнова, пре би се могло рећи, презентација дела мермерне колонаде трема.⁷

У наредној етапи радова 1972–1973. године, које је водила арх. Марија Радан-Јовин, на простору испред источног зида, након уклањања пода из времена претходне реконструкције, констатовано је да су остаци трема плитко утемељени и да не одговарају времену грађења Трпезарије. Овај неспоран стратиграфски податак, истраживачи су разматрали произвољно тумачећи ликовне изворе, посебно бакорез Студенице из 1733. године, из чега је произашао погрешан закључак да је трем испред Трпезарије грађен од сполија и да је настао као резултат једне позне обнове, која је датована чак у 18. век.⁸ То је, нажалост, имало за последицу рушење трема – и то не само његових реконструисаних делова већ и оригиналних остатака.⁹

⁵ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1988, 49–51; М. Чанак-Медић, Б. Тодић, *Манастир Студеница*, Београд 2011, 34–37.

⁶ С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 48–57, сл. 91.

⁷ С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 48–75.

⁸ Радан-Јовин, *Студеница*, 77–81; М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, *Студеница у свейлосији археолошких и архитекционских истраживања*, у: Благо манастира Студенице, ур. В. Ј. Ђурић, Каталог Галерије САНУ 63, Београд 1988, 49–51.

⁹ На предлог арх. М. Радан-Јовин, Комисија за праћење радова у Студеници је донела одлуку о рушењу трема. О овом проблему в. С. Ненадовић, *Поводом Саопштења XII – Студеница, аутора архитекте Марије Радан-Јовин*, Саопштења XIII (1981) 316–323.

Приликом ревизионих истраживања, у унутрашњости Трпезарије, над здравицом, откривена је раван првобитног пода од плоча зеленог шкриљастог камена (под I), који је остао сачуван само на простору око улазног дела. Непосредно над њим постојали су и остаци млађег попличања, и то мермерним плочама (под II). У нивоу с тим мермерним подом, северно од улаза, откривени су зидани трагови постоља за једанаест столова и седишта, који су били очувани у висини једног до два реда камена. Остаци једнако грађених седишта у виду синтрона откривени су и у апсиди Трпезарије.¹⁰

До нових недоумица везаних за етапе грађења и њиховог датирања, дошло је и након археолошких ископавања уз спољну страну северног зида Трпезарије 1982. године, када је откривено да апсида није грађена једновременно с поменутиим зидом и да је плиће утемељена. Том приликом је нетачно констатовано да темељ апсиде лежи преко једне јаме испуњене материјалом с краја 14. и прве половине 15. века.¹¹ На основу тога је изведен закључак – погрешан, како се испоставило, да је Трпезарија добила апсиду тек након неке позније обнове у раздобљу турске власти.

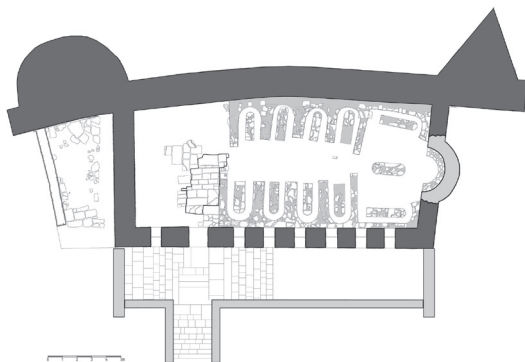
Полазећи од досадашњих резултата истраживања, изнетих мишљења и доступне теренске документације, као и сазнања до којих се дошло у току систематских археолошких ископавања, неопходно је да се поново размотре ранији закључци о етапама грађења и обнова Трпезарије. На основу увида у стратиграфију, како културних слојева тако и остатака зиданих структура, на овом здању поуздано могу да се издвоје две старије етапе грађења, које претходе великом разарању манастира у раздобљу после Косовске битке.

Посматран у целини, основни корпус Трпезарије настао је у току прве етапе грађења манастира, истовремено са подизањем обимног бедема, тачније, у последњој деценији 12. или на самом почетку 13. века. У то време, у оквиру северног зида, највероватније, није постојала апсида већ само полукружна ниша. У наредној етапи, која је уследила готово читаво столеће касније, студеничка трпезарија је темељно обновљена, да би добила знатно репрезентативнији изглед. Као што је већ истакнуто, приликом првих радова на откривању првобитне Трпезарије, испред њене источне фасаде откопани су остаци трема, који стратиграфски и хронолошки одговарају каснијој етапи грађења (сл. 2).

У шуту и насипу којим је био засут овај простор откривено је много мермерних фрагмената, који су већином потицали од стубова и стубаца дозиданог трема. У том мноштву уломака било је могуће препознати две врсте високих база. На оним базама које су на основу нађених делова могле да се реконструишу, уочена су лежишта осмоугаоних стабала стубова. Међу откривеним уломцима, осим осмоугаоних, било је и делова стубова кружног пре-

¹⁰ Радан-Јовин М., *Свјуденица*, 72, цртеж 29.

¹¹ М. Јанковић, *Свјуденица-Радослављева црквица*, мали конак, источни бедем, Археолошки преглед 24 (1984) 161; М. Јанковић, *Заћворене археолошке целине манастира Свјуденице*, Саопштења XVIII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд (1986) 14; М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, *нав. дело*, 51.

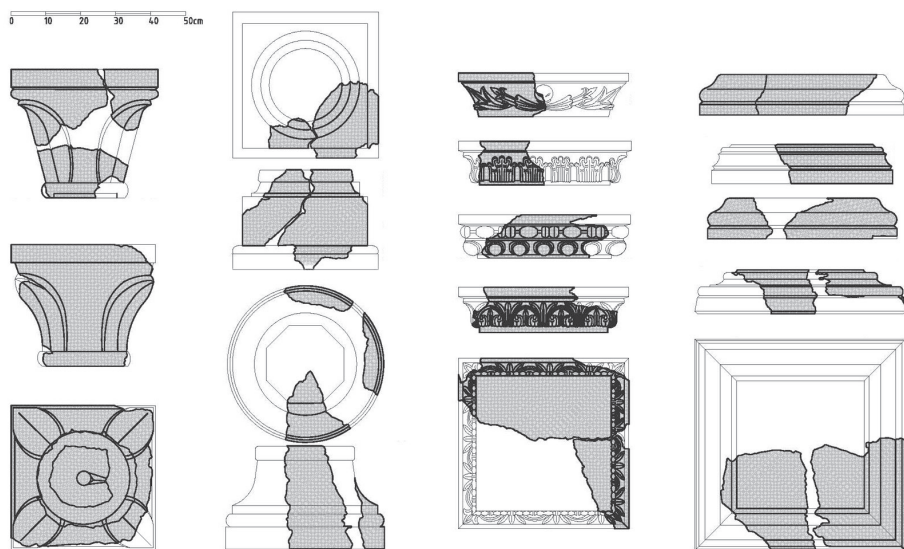
Сл. 2. Манастирска трпезарија – основа са етапама грађења

сека. Према Ненадовићевим анализама, претпостављена је њихова висина од око 1,90 до 2,00 м. Над стубовима налазили су се капители једноставног кубичног облика с глатким листовима, који се повијају под угловима квадратне завршне плоче.¹² На основу њихових димензија као и стилских одлика, може да се закључи да поменути фрагменти стубова, база и капитела представљају делове исте целине.

Од стубаца трема откривено је више мермерних уломака, база и плоча са завршним венцем. Међу овим налазима, било је могуће препознати седам база стубаца клесаних у виду квадратних мермерних плоча, на којима су стајали зидани ступци квадратног пресека, завршени такође монолитним мермерним плочама, са странама клесаним у виду профилисаног венца. Међу откривеним уломцима издвојене су четири плоче, које су према димензијама одговарале овим ступцима. Једнаких су дебљина, од 12 цм, али им се клесани украс на венцу разликује (сл. 3). На две боље очуване плоче, испод двоструког абакуса, налази се кима са акантусом у различитим обрадама. Овај мотив, у готово једнакој стилизацији, јавља се на порталу и бифорама западне фасаде Богородичине цркве. На једном фрагменту, испод абакуса је кима са разлисталом врежом акантуса. Посебно занимљив је четврти фрагмент, са јајастом кимом и низом астрагала, по својој стилизацији веома близак античким узорима. На јајастом орнаменту уочени су и трагови тамноплаве боје. Целини мермерне пластике са порушеног трема одговарају и два лука исклесана у правоугаоним мермерним плочама, једнаких димензија. На горњој површини постоје трагови металних можданика заливених оловом, помоћу којих су биле спојене. На основу облика ових плоча, могло се закључити да су једном страном биле међусобно повезане и ослоњене на капител стуба, док су се са супротних страна највероватније везивале са конструкцијом зиданих стубаца.

Сви мермерни фрагменти, о којима је напред било речи, без сумње потичу од првобитне колонаде трема, као што је то већ раније било претпостављено.

¹² Откривени делови потичу од најмање пет једнаких капитела овога типа.

Сл. 3. Манастирска трпезарија – детаљи стубова и стубаца порушеног трема

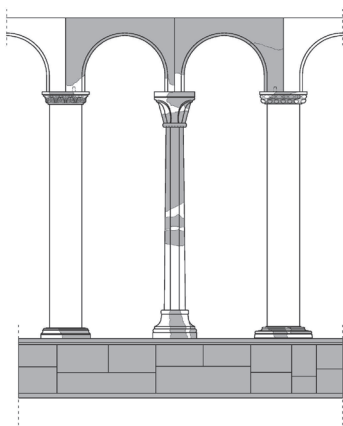
Резултати новијих археолошких истраживања показали су да се неке претпоставке о њиховом секундарном положају пред Трпезаријом морају одбацити. Наиме, свако повезивање остатака овог трема са Великим келијама је без озбиљне аргументације.¹³ Откривени остаци објекта уз северни бедем, који могу да се идентификују са здањем традиционално познатим као „Велике келије“, јасно показују да та грађевина никада није имала трем, нити је била украшена мермерном пластиком. Приказ на бакрорезу Студенице из 1733. године,¹⁴ сада је поуздано доказано, представља имагинарну слику Великих келија, те се у том сегменту не може сматрати поузданим извором. Та околност указује на потребу да се преиспитају и други закључци о манастирској трпезарији, који су се темељили на овом, недовољно поузданом извору. Будући да је сада читав манастирски комплекс археолошки истражен, такође је поуздано утврђено да у оквиру студеничког обзиђа није постојао ни један други објекат са зиданим мермерним тремом. Стога би требало одбацити и претпоставке да су делови са неког другог манастирског здања уграђени као спотије у трем пред трпезаријом.¹⁵

На основу откривених остатака мермерне пластике, само делимично може да се замисли некадашњи изглед овог дограђеног монументалног трема. Над

¹³ С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 68; М. Радан-Јовин, *Студеница*, 77–81.

¹⁴ Н. Цар, *Документарне вредности ликовних представља Студенице*, у: Благо манастира Студенице, 274–275, сл. 215.

¹⁵ М. Чанак-Медић, *Једна представка о Немањиним надгробним споменику*, у: Осам векова Студенице, Београд 1986, 167–172; С. Ђурић, *Откривање студеничке пластике*, у: Благо манастира Студенице, 100.

Сл. 4. Манастирска трпезарија – детаљ
колонаде трема, графичка реконструкција

стилобатом, који је могао јасно да се дефинише, налазила се колонада сачињена од стубова и стубаца (сл. 4). Мермерна пластика трема, о којој је било речи, представља јединствену стилску целину, која би се оквирно могла датовати у прве деценије 14. века. На то указује појава високих база, једноставних призматичних капитела, као и профилација стабла стубова. Ова пластика има аналогije како на подручју Приморја, тако и територијално ближе градитељству у области Централног Балкана и грчких земаља.¹⁶ У том смислу, најближу паралелу представљају стубови пећке спољне припрате, грађене у време архиепископа Данила II.¹⁷ Слични стубови су се, изгледа, налазили и у конструкцији трема тамошње трпезарије. Блиску аналогију представљају такође и стубови колонаде на спрату спољне припрате Свете Софије у Охриду, из 1314. године.¹⁸ Истоветни елементи појављују се и у структури храмова Солуна и Арте с краја 13. и прве половине 14. века.¹⁹ Када је реч о студеничким плочама са завршним венцем стубаца, може се претпоставити да су оне клесане према старијим узорима са Богородичине цркве. За клесани украс на фрагменту венца, са јајастом кимом и низом астрагала, који опонаша антички узор, за сада нам нису познате ближе аналогije. Будуће помаке у том правцу могла би да пружи расута пластика Бањске, која још увек није систематски обрађена, као и непроучена архитектура овог манастирског комплекса. То питање, као и нека друга у вези са мермерном пластиком и конструкцијом студеничког трема, остају за даља проучавања.

¹⁶ B. S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans, from Diocletian to Suleyman the Magnificent*, New Haven and London 2010, 2–10, 528–610.

¹⁷ М. Чанак-Медић, *Архијеекџура*, у: М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 42; М. Чанак-Медић *Архијеекџура прве половине XIII века, II део*, Београд 1995, цртежи 57 и 124а.

¹⁸ Ćurčić, *нав. дело*, 573–574, сл. 659.

¹⁹ Ćurčić, *нав. дело*, 545–578.

Наведеној, познијој етапи радова, осим подизања трема, одговарала би и доградња простране апсиде са северне стране. За њено грађење *terminus ante quem* одређује остатак зида подигнут у првој половини 15. века, који се ослања на спољно лице апсиде а лежи, као што је то већ напред наведено, преко јаме поуздано датоване у почетак тога столећа. Са доградњом апсиде могли би се повезати и радови на преуређењу унутрашњости Трпезарије, што представља знатно сложеније питање, будући да се односи на тачно датовање зиданог трпезаријског намештаја. У време када су откривени, остаци зиданих столова и седишта протумачени су као део првобитног уређаја Трпезарије, што се до данашњих дана задржало као општеприхваћено мишљење. Ови зидани остаци стратиграфски могли би да одговарају првобитном поду. Чини нам се, међутим, да би их пре требало повезати с млађим подом од мермерних плоча, који је био сличан поду у дограђеном трему. Разложно је, зато, претпоставити да овом другом, млађем мермерном поду, хронолошки одговара и унутрашњи уређај Трпезарије. Ипак, треба нагласити да уз трагове поменутих зиданих столова и клупа, није било очуваних остатака плоча како старијег, тако ни млађег пода, што свакако отежава утврђивање њиховог међудобног односа. Наиме, ископавања у Трпезарији нису вршена уз примену одговарајуће археолошке методологије праћења и документовања свих слојева, што би омогућило да се прецизније утврди поступност градње и наслојавања. Анализом доступних фотографија могло је да се уочи да је постојала малтерна супструкција пода, која у току истраживања није документована. Осим тога, приликом ранијих разматрања, остала је неуочена чињеница да се зидана седишта, једнака онима у осталом делу Трпезарије, налазе и у дограђеној апсиди. То би са своје стране значило да је у време настанка зиданих седишта и столова апсида већ постојала, односно да је највероватније била у питању истовремена градња. Све наведено указује да зидани намештај у Трпезарији не би могао да се припише првој етапи грађења – као што се то до сада сматрало – већ да би га требало одредити у наредну етапу обнове и доградње овог манастирског здања.

На основу изложене аргументације – уз отворену могућност да се она убудуће допуни новим сазнањима – подизање монументалног трема студеничке трпезарије, као и доградња апсиде могу се поуздано датовати у прве деценије 14. века. Истом раздобљу одговарао би и нови унутрашњи уређај Трпезарије, коме је је морала да претходи поменута доградња. За даља разматрања веома је важна чињеница да је синтрон у апсиди грађен на исти начин и, несумњиво, у исто време као и зидани намештај Трпезарије.

ЗАПАДНА КАПИЈА

Главна, западна капија, која је чинила део првобитног обзиђа, подигнута је у првој етапи грађења студеничког манастира, крајем 12. века. Постављена је у истој оси са Богородичином црквом, и поред чињенице да то није био

најповољнији положај у односу на затечену конфигурацију терена. Капија је била брањена са две пунозидане полукружне куле, исте висине са обимним бедемом. Солидно грађена, као важан фортификациони објект, главна манастирска капија је, међутим, убрзо изгубила свој одбрамбени значај. До њених првих преправки дошло је већ крајем прве деценије 13. века, када су бочне стране кула живописане, а испред капије подигнут мањи трем.²⁰

У наредној етапи, почетком четврте деценије 13. века, изглед главног улаза у манастир темељно је измењен. Над првобитном капијом подигнута је нова кула, правоугаоне основе. С бочних страна, она је била ослоњена на зидне масе старијих полукружних кула, док се с предње стране, изнад прилаза капији, налази плитак преломљени лук широког распона, ослоњен на масивне ступце. С четврте стране, ка истоку, старији зид између кула са порталом капије сасвим је порушен и замењен новим зидом, на који је ослоњена поменута страна куле. У том зиду изграђена је и нова капија, коју надвисује плитко преломљени лук, изнад кога се налазила дубока полукружна ниша. Бочни зидови у приземљу нове куле, највероватније већ у време грађења, изравнати су доградњом троугаоних зазида између закривљених делова старих кула и поменутих стубаца.²¹ Нови положај вратница капије може да се претпостави у оквиру западног зида новоподигнуте куле, односно, уз унутрашњу страну призиданих масивних стубаца, који су замењивали довратнике.

Нова кула изнад Западне капије, још увек релативно добро сачувана, имала је три етаже. У нивоу прве, налазио се параклис посвећен Преображењу. Изнад њега постојао је још један параклис, за који се сматра да је био посвећен арханђелу Михаилу, док су се на последњој, трећој етажи, која није очувана у свом изворном стању, вероватно налазила звона. По положају и одликама своје архитектуре, то ново здање представљало је заправо звоник над главним улазом у манастир.²² На основу начина грађења, а нарочито дебљине зидова, поуздано је утврђено да та доградња није представљала ојачавање студеничког утврђења,²³ већ управо супротно. Наиме, управо изградњом новог звоника, у целисти је негирана одбрамбена улога првобитних фортификација Западне капије (сл. 5).

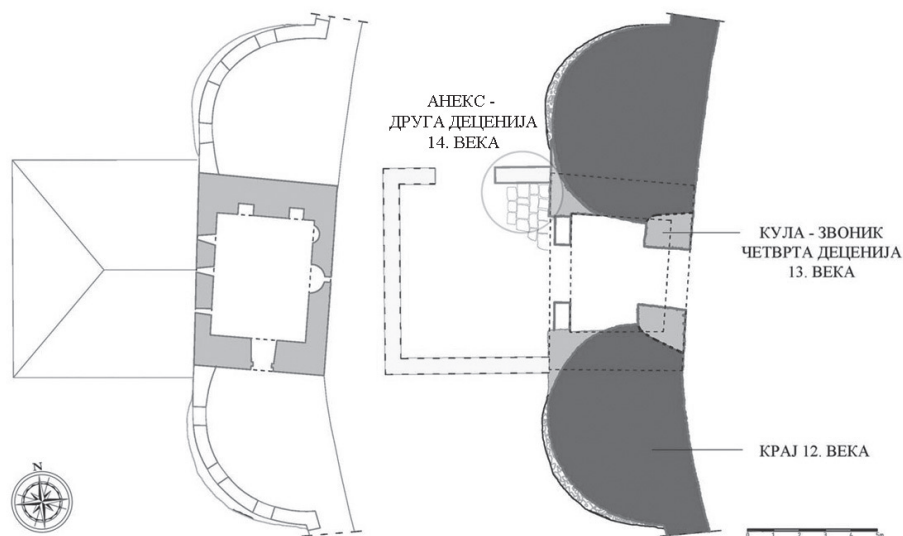
Главна манастирска капија добила је свој коначни изглед након доградње улазног анекса испред западне фасаде куле—звоника. Од тог анекса преостали су минимални трагови, који не пружају могућност да се поузданије закључује о његовом првобитном изгледу. Археолошки остаци зидова уочени су већ приликом првих радова у Студеници, али су уклоњени у току каснијих конзерваторских интервенција, извршених ради савременог уређења западног прилаза манастиру. О овом значајном налазу, до кога се дошло при-

²⁰ В. Ј. Ђурић, *Портрети на капији Студенице*, у: Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 105–111.

²¹ М. Радан-Јовин, *Студеница*, 12.

²² С. Поповић, *Крст у крућу*, 141–149, са наведеном старијом литературом.

²³ С. Ненадовић, *Студенички проблеми*, 90–92.

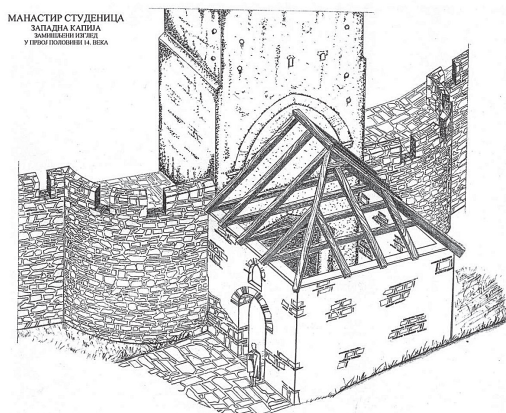
Сл. 5. Западна капија – основа са етапама грађења

ликом радова на откопавању насипа и наплавина 1949. године, у извештају о истраживањима забележено је следеће: „Са леве стране улаза указао се под земљом остатак једног зида, зиданог на византијски начин опеком и каменом. Тај зид нема никакву конструктивну повезаност са зидовима куле, већ је само управно на кулу прислоњен. Други крај зида после дужине од 1,70 м се губи. Његови темељи су постављени преко старог оригиналног плочника испред куле. Плочник је делимично очуван. Био је рађен од правилних квадратних комада камена“.²⁴ Остаци зидова овога здања откопавани су и приликом радова 1954. године, али нису детаљније документовани. На једној скици простора испред куле, приказана су у основи два паралелна зида, на међусобном растојању од око 6 м, која су била симетрично постављена у односу на западни улаз.²⁵ У вези с поменутих зидовима је, без сумње, и отисак некадашње конструкције двоводног крова на фасадном зиду куле, чији распон одговара њиховом међусобном растојању.

Поменути трагови последње су сведочанство о постојању накнадно дограђеног анекса испред главне манастирске капије, али не пружају довољно података о његовом некадашњем изгледу. Анекс је био подигнут на релативно уском простору између улаза у манастир и оближње, стрме западне падине брега. Сасвим је сигурно да му се са те стране није могло прилазити. Улаз

²⁴ В. Дамјановић, *Реституација и конзервација у манастиру Свугденици*, Музеји 2, (Београд 1949), 82, са приложеном скицом сл. 16–17.

²⁵ С. Ненадовић, *Конзерваторски проблеми у Свугденици*, Зборник заштите споменика културе IV–V (1953–1954) 285.

Сл. 6. Западна капија после доградње улазног анекса – замишљени изглед

у ово дограђено здање могао је да се налази само у правцу прилазног пута дуж руба падине. На тој страни, као што је већ речено, откривен је део зида очуван у дужини од 1,70 м. Свакако да се у оквиру овог зида налазио и улаз, али његови трагови нису пронађени. Уколико замислимо да је улаз био широк најмање 2,50 м, и да се налазио на средини бочне стране анекса, могао је да буде дугачак између 5 и 6 м. Отисак хоризонталне греде на фасади куле, која је била у основи крова, налази се на око 5 м изнад некадашње равни пода, што би приближно одређивало висину зидова анекса. Изнад те висине постојала је кровна конструкција, са теменом на висини од око 9 м. Дограђени анекс, судећи према наведеним димензијама, могао је да буде монументално уобличен (сл. 6).

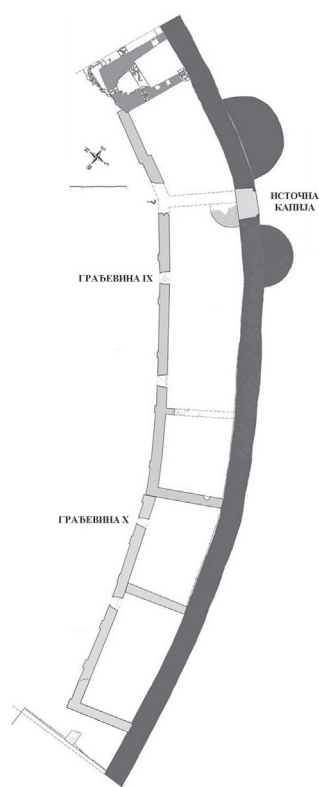
За датовање ове доградње од нарочитог су значаја отисци кровне конструкције у остацима фасадног малтера на западној фасади. У време малтерисања и живописања куле–звоника, који би се могли датовати у средину 14. века,²⁶ дограђени западни анекс већ се налазио испред главног улаза у манастир. То би за сада био једини сасвим поуздан *terminus ante quem* за ову доградњу. На могућност ближег датирања указује наведени опис начина грађења сада порушених остатака зида пред Западном капијом. Тај зид је, како изгледа, био подударан са изгледом зидова грађевина IX и X, о којима ће даље бити речи. Ова здања, као што ћемо видети, датована су у прве две

²⁶ О датовању живописа на источном зиду куле в. В. Ј. Ђурић, *Друштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранковић*, Зборник за ликовне уметности 26, Матица српска, (1990) 34–41; у поређењу са познатим примерима приказа Лозе Немањића, студеничка би одговарала сложенијем типу, који би можда био најближи представи владарске лозе из манастира Матејича, датоване у средину 14. века, Е. Димитрова, *Манастир Матејиче*, Скопје 2002, 214–220; према најновијим резултатима истраживања, студеничка Лоза Немањића опредељена је у време краља Душана, в. у овом Зборнику, Д. Војводић, *Представе родословних лоза на фасади студеничке куле и идеја прародишљива у манастиру Светио Симеона*.

деценије 14. века. Наведена сазнања упућују на закључак да је анекс испред главне манастирске капије највероватније грађен у исто време, и да је настао у оквиру ктиторске делатности краља Стефана Уроша II у Студеници.

ГРАЂЕВИНЕ IX И X – ЈУГОИСТОЧНА ПАЛАТА

Простор уз југоисточни део обимног бедема, заједно са Источном капијом, откопан је 1968. године у оквиру денivelације терена, али без учешћа археолога. Са обрушеним каменом и шупом уклоњени су и археолошки слојеви, до испод равни подова некадашњих здања на простору уз бедем.

Сл. 7. Југоисточна палата
(Грађевине IX и X) – основа

У исто време, приликом уграђивања колектора за кишну канализацију, прокопани су и порушени трагови зидова на правцу Источне капије, а делимично и остаци тог некадашњег улаза у манастир.²⁷ Након ових радова, очувани остаци грађевине која је тада означена као „Немањин конак“, конзервирани су и делимично обновљени. Без анализе археолошких налаза и увида у стратиграфију културних слојева, ово здање је датовано у прву фазу грађења манастира.²⁸ У оквиру завршне етапе систематских археолошких истраживања, на простору уз унутрашњу страну југоисточног дела манастирског обимног бедема, 2013. године извршена су ревизиона ископавања старијих слојева испод нивоа некадашњих подова, односно затечене равни терена.²⁹ Раније откривени остаци објекта означени су радним називима као Грађевина IX и Грађевина X, мада су заправо у питању остаци једног великог, монументалног здања, грађеног у две или три етапе (сл. 7).

На основу резултата ревизионих ископавања, као и подробне анализе конзервираних остатака зидова, издвојено је неколико основ-

²⁷ Овим радовима, као надлежни конзерватор, руководила је арх. М. Радан-Јовин. О откривеним остацима као и онима који су порушени нема теренске документације.

²⁸ М. Радан-Јовин, *Црква Свјетог Николе и стари конак у Студеници*, Саопштења VIII, Републички завод за заштиту споменика културе, 1969, 77–79; М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, нав. дело, 54.

²⁹ У простору Грађевина IX и X, отворено је 10 контролних сонди на свим површинама где је било очуваних старијих културних слојева.

Сл. 8. Студеничка здања краља Милутина (фото 2015. године)

них грађевинских фаза, које су проучене у оквиру расположивих података. Утврђено је да у време заснивања манастира на простору уз Источну капију и даље, дуж јужне стране обимног бедема, није било зиданих здања. Најстарији слој уз новоподигнуто манастирско обзиђе, судећи према поузданим археолошким налазима, образовао се током 13. века. У наредном раздобљу, које се може датовати у прве деценије 14. века, на простору уз југоисточни и јужни део манастирског обзиђа, подигнута су два пространа манастирска здања – Грађевине IX и X. Пре подизања ових здања или истовремено са њиховим грађењем, зазидана је Источна капија. Анализа положаја новоподигнутих зидова искључује могућност да је зазиђивање било само делимично, то јест, да је на том простору остала мања потерна.³⁰ Тешко је закључити који су били разлози за затварање источног прилаза манастиру.

Новоподигнута Грађевина IX представљала је сложену целину сачињену од основног корпуса и северног анекса, у који је био укључен и нешто старији Параклис светог Ђорђа. Главни део Грађевине IX је издужене, релативно правилне правоугаоне основе, ширине између 6,70 и 7,20 м и дужине од око 27 м, с површином унутрашњег простора око 175 м². Ово пространо здање је једном својом страном било ослоњено на унутрашње лице бедема. Главни фасадни зид према порти рашчлањен је пиластрима на низ поља неједнаке дужине.³¹ Спољно лице му је грађено фино клесаним квадерица мермера и сиге, уоквиреним танким опекама, чији су се хоризонтални редови смењивали са редовима камена (сл. 8). Унутрашње лице овог зида, по свој прилици предвиђено за малтерисање, грађено је само притесаним каменом. За разлику

³⁰ С. Поповић, *Крст у крују*, 287.

³¹ Под овим пиластрима постоје одговарајућа проширења темеља, што поуздано потврђује да темељ и надземни део чине исту и једновремену градњу, упореди: С. Поповић, *нав. дело*, 286.

од фасадног зида, јужни бочни зид, који је с њим истовремено грађен, имао је оба лица рађена у хелијастом слогу камених тесаника и танких опека. Једним својим крајем ослоњен је на бедемско платно, без међусобне конструктивне везе. У оквиру унутрашњег лица овог зида очувани су остаци полукружне нише, која се налазила на око 80 цм изнад некадашње равни пода. За улаз у приземље постојала су двоја врата са мермерним доватницима. Имала су једнокрилне вратнице на вертикалној осовини. У унутрашности грађевине постојао је само један, каменом грађен преградни зид, којим је приземни део овог здања подељен на две неједнаке просторије. У већој, северној просторији, постојала је полукружно грађена супструкција за камин, који се налазио у источном углу одаје на спрату.

Са северне стране главног дела Грађевине IX налазио се анекс, од кога је откривен само темељ фасадног зида, ослоњеног једним својим крајем на угао старијег Параклиса светог Ђорђа. Како је тачно изгледала веза с главном фасадом грађевине остаје непознато, будући да је тај део порушен приликом укопавања раније поменутог колектора. Отворено је питање да ли је између та два зида постојала конструктивна веза, односно, да ли су грађени истовремено, као део исте целине, или је у питању познија доградња. У покушају разрешења овог проблема могућа је једино анализа њихових темеља, где се уочава сличан начин грађења и дубина утемељења. Није познато како је био изведен надземни део фасадног зида анекса, будући да му остаци нису остали очувани – што се може закључити на основу расположивих фотографија из времена ископавања.³² Остало је такође отворено питање, како је овај анекс био повезан са осталим делом грађевине и да ли су постојала врата према порти. Приликом конзерваторских радова, фасадни зид анекса реконструисан је без ваљаних података, са мермерним квадерицама и опекама у опусу, који опонаша одговарајући зид Грађевине IX. Након доградње поменутог анекса, који се ослањао на јужни зид старијег Параклиса, био је затворен директни улаз у ово сакрално здање, тако да је прилаз приземном делу, као и претпостављеном богослужбеном простору на спрату, био могућ само кроз овај дограђени део Грађевине IX. То би указивало да је старији, затечени параклис, укључен у новоподигнуто здање како својим физичким структурама, тако и функционално.

На супротном крају овог комплекса, даље према западу, подигнута је Грађевина X. Она је била ослоњена на унутрашње лице обимног бедема и бочни зид суседне Грађевине IX, док су јој нови зидови били изграђени према порти и са њене краће западне стране. Од овог бочног зида сада више нема очуваних остатака.³³ Његова некадашња траса може се, међутим, сасвим

³² Фотодокументација радова 1970–1972. године у Републичком заводу за заштиту споменика културе, Београд.

³³ На насипу изнад остатака западног дела грађевине налазило се мало монашко гробље. После пресељења гробља 2003. године, у организацији манастирске управе, насип са тог простора је уклоњен уз помоћ механизације. Том приликом су вероватно порушени и последњи трагови тог зида.

тачно одредити према отиску малтера на месту где се ослањао на унутрашње лице бедема. Посматрана у целини, Грађевина X је била, као и суседна, издужене правоугаоне основе, ширине између 5,5 и 6,5 м, и дужине око 20 м. Њен новоподигнути фасадни зид представља заправо продужетак истог зида Грађевине IX. Подударан им је правац пружања а и грађени су на исти начин, тесаницима мермера и сиге, у декоративном слогу, комбинованом са танким опекама. На исти начин су, са уским мермерним довратницима, обрађена и оба улаза у приземље Грађевине X. Унутрашњи простор овог здања подељен је једним преградним зидом на две готово једнаке просторије.

О некадашњем изгледу и конструктивном склопу Грађевина IX и X очувани остаци, као и сазнања до којих се дошло у току ревизионих археолошких ископавања, пружају само уопштену слику. На првом месту ваља истаћи да су оба ова здања зидана на исти начин и да заправо представљају две хронолошки веома блиске фазе грађења. Има се утисак да је првобитно била предвиђена изградња само Грађевине IX, као самосталног објекта. Вероватно већ у току радова првобитна замисао је била измењена и приступило се изградњи Грађевине X, с циљем да се подигне знатно већи објекат. То је и остварено, будући да је ново велико здање, посматрано у целини, представљало јединствену грађевину, са унутрашњим простором од преко 280 м². Реч је о спратном здању, монументалних фасада, обрађених каменим тесаницима и танким опекама у декоративном ћелијастом слогу. Све унутрашње конструкције биле су грађене од дрвета. Међуспратне греде могле су да буду ослоњене на подужни фасадни зид и унутрашње лице бедема. Због мањег распона, вероватно се нису ослањале на греду подвлаке, што искључује постојање средишњег низа дирека. О функцији просторија у приземљу нема поузданих података, тако да се о томе може просуђивати само на основу познатих аналогија. Стамбене одаје, међусобно одељене дрвеним преградним зидовима, налазиле су се на спрату. У једној од тих просторија постојао је угаони камин, чији су остаци супструкције откривени у приземљу.

Судећи по аналогијама, претпоставља се да су обе Грађевине дуж фасадне стране, према порти, имале двоетажни дрвени трем са одговарајућим степеништем, али трагови такве конструкције нису откривени. Простор испред ових грађевина је денивелисан приликом радова 1968. године, те није искључено да су том приликом уклоњене и камене базе за дрвене диреке. Поуздано се може закључити само да ту није било трагова евентуалних зиданих конструкција трема.

За разлику од Грађевина IX и X, које су грађене истовремено и на једнак начин, проблем северног анекса је нешто сложенији. Као прво, поставља се питање, да ли је овај део здања истовремен са новом грађевином, као део јединствене целине, или је накнадно уграђен у међупростор према старијем параклису. Поуздан одговор на то питање тешко је дати будући да се не располаже подацима о изгледу фасадног зида анекса, као и његовој вези са одговарајућим углом Грађевине IX. Приликом ревизионих истраживања, могло

се уочити само то да им је једнака раван пода у приземљу и слично грађење темеља. Ова раван пода континуирано се прати од северног дела анекса (кота 405.10) до просторије 2 у Грађевини X (405.90). На основу изнетих, као и неких других расположивих података, чини нам се да нећемо погрешити ако претпоставимо да северни анекс првобитно није био предвиђен, али да је ипак подигнут убрзо након Грађевина IX и X, с којима је био повезан, ако не непосредно, онда сигурно преко трема на спрату. У овај анекс, као што је већ истакнуто, укључен је и старији Параклис Светог Ђорђа.

Поменуте грађевине уз унутрашње лице североисточног дела манастирског бедема представљале су, без сумње, јединствену целину. Било је то репрезентативно здање са параклисом на спрату, које бисмо могли да назовемо *Југоисточном њалајом*. Оваква здања постојала су и у другим српским манастирима, где су се под тим појмом подразумевале монументално обликоване грађевине, које су се у функционалном смислу разликовале од монашких конака. Оне су могле да служе за смештај значајних личности за време њиховог боравка у манастиру – на првом месту владара, затим представника високог клира, као и истакнуте властеле, која је имала одређених заслуга за манастир.³⁴ Будући да је у Студеници постојала посебна ктиторска резиденција – „*ѡлајѡ царска*“ коју смо препознали у „Великим келијама“, односно остацима Грађевине II, Југоисточна палата је могла да служи за боравак студеничког игумана, а такође, и важних гостију.

О времену грађења здања која чине целину Југоисточне палате, до сада су изношена различита мишљења. У време када су откопани, зидови грађени квадерима и танким опекама приписани су најстаријој фази живота студеничког манастира и означени као остаци „Немањиног конака“.³⁵ Ни касније, након допунских ископавања 1987. године, тадашњи истраживачи Студенице нису променили ово мишљење.³⁶ У међувремену, на основу анализе начина зидања, изнета је оправдана претпоставка да би се Југозападна палата могла датовати у прве деценије 14. века,³⁷ коју су потврдили и исходи ревизионих археолошких истраживања. Темелји здања Југоисточне палате укупани су, као што је већ истакнуто, у поуздано датован културни слој 13. века. У стратиграфском смислу, време њиховог грађења одговарало би 14. веку, што се подудара и са стилском анализом откривених остатака архитектуре. Фасаде рашчлањене пиластрима и зидање правилним каменим тесаницима у комбинацији са хоризонталним редовима танких опека, појављују се на подручју српских

³⁴ С. Поповић, *Крст у крућу*, 120–123.

³⁵ М. Радан-Јовин, *Црква Светиої Николе и сѣтари конак у Сѣуденици*, 78–79; Иста, *Сѣуденица*, 9, нап. 16.

³⁶ М. Радан-Јовин, М. Јанковић, С. Темерински, *нав. дело*, 54.

³⁷ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Сѣуденица*, 100; С. Ненадовић, *Трајом изѡбљених, недовршених и ошѣћених облика Немањине Сѣуденице*, у: *Осам векова Студенице*, 125, М. Чанак-Медић, *Време ѡрвих ѡромена сѣуденичке Бојородичине цркве*, у: *Студеница и византијска уметност око 1200. године*, уред. В. Кораћ, САНУ, Београд 1988, 518.

земаља на прелазу из 13. у 14. век. Овакав начин грађења и рашчлањавања фасада посведочен је на остацима палате у Скопском граду, грађене управо у том раздобљу,³⁸ као и на низу других, нешто познијих грађевина.³⁹ Имајући све то у виду, сложени комплекс Југоисточне палате може се сасвим поуздано одредити у прву половину 14. века, или тачније, у прве деценије тог столећа. Ово репрезентативно здање, по свему судећи, подигнуто је према ктиторској замисли краља Стефана Уроша II Милутина. Грађено је, највероватније, истовремено са Црквом Светих Јоакима и Ане, као и обновом манастирске Трпезарије, током последње деценије краљеве владавине.

Најновији резултати истраживања студеничког манастирског комплекса јасно показују да је епоха краља Милутина представљала изузетно важно раздобље у историји Немањине задужбине. Ту чињеницу треба посебно нагласити ако се има у виду да је у досадашњој науци Милутинова ктиторска делатност у Студеници била тек делимично сагледана, између осталог и зато што је главна пажња истраживача, с добрим разлозима, била усмерена на високе уметничке домете Краљеве цркве. Ипак, након систематског археолошког испитивања преосталих остатака манастирских здања – трпезарије, капије, репрезентативних резиденцијалних објеката – обим и садржина Милутинових градитељских захвата указује се у сасвим новом светлу. Краљев студенички подухват, великог формата по свом опсегу, претензијама и крајњем резултату, треба сагледавати у ширем контексту његове ктиторске делатности, која је свој врхунски израз добила у репрезентативним уметничким остварењима Хиландара и Бањске. Са таквим амбицијама је Стефан Урош II приступио и Студеници. У овом случају, за његов велики труд постојао је и додатни разлог, идеолошке природе: надовезујући се на дело свог прародитеља, оснивача светородне лозе, краљ Милутин, уобичајеним средствима владарске репрезентације, је подвукао снагу и континуитет династије Немањића, као и легитимност сопствене власти.

³⁸ Остаци палате дужине око 43 м и ширине 6,5 м са фасадом рашчлањеном низом пиластара, види: И. Микулчић, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982, 124, сл. 66.

³⁹ С. Ненадовић, *Трајом изјубљених, недовршених и ошићених облика Немањине Студенице*, 124–126.

Marko Popović

KING MILUTIN'S BUILDINGS IN STUDENICA

Summary

Recently completed archaeological research in Studenica has brought to light the remains of Studenica buildings destroyed a long time ago and a number of findings which bear witness to centuries-long life in this area. Important new findings have enabled us to trace the destiny of the Monastery and its buildings from the moment of their establishment until almost the present day. These new findings have allowed us to study the Monastery's history with a greater deal of precision, as well as resolve certain uncertainties and correct earlier, unfounded conclusions. Plenty new information acquired during several years' archaeological research represented a solid starting point for defining and dating, as well as delineating cultural horizons, in order to reflect the stages of development of the monastic settlement in Studenica. This paper centres on the time period from the final years of the 13th century until the first Turkish devastation of Studenica in the years after the Battle of Kosovo. The beginning of the period is characterised by vigorous construction activity within the monastic complex (image 1). During this time, which can be limited to the second decade of the 14th century, the King's Church – a small temple dedicated to Joachim and Anna – was built, as was the vast Southeast Palace (images 7 – 8). In addition to new buildings, the old monastic refectory was renovated and extended (images 2 – 4). Chronologically belonging to the same epoch is the construction of the entrance annex in front of the main Western Gate (images 5 – 6). As plenty has been written about the King's Church built in 1314, the endowment of King Stefan Uroš II Milutin (1282–1321), we have here focussed on other buildings from Studenica's monastic complex which were built in the same time period and can be ascribed to the ktetorial activity of King Milutin.

The latest findings of research of Studenica's monastic complex clearly indicate that King Milutin's epoch was an extremely important period in the history of Nemanja's endowment. This should be highlighted in particular as scholarly literature has so far given only incomplete consideration to Milutin's ktetorial activity in Studenica, with researchers focussing primarily, and for good reason, on high artistic achievements of the King's Church. Still, after systematic archaeological research of the remains of monastic buildings – refectory, western gate, representative residential buildings – the scope and content of Milutin's construction efforts appear in a whole new light. King's construction efforts in Studenica, large in size, aspiration and final outcome, ought to be considered in a wider context of his ktetorial activity, which reached its supreme expression in the representative artistic works of the Hilandar and Banjska monasteries. It is with such ambitions that Stefan Uroš II approached Studenica as well. In this case, his endeavours were also motivated by other, ideological reasons: by continuing the work of his ancestor, founder of the holy dynasty, King Milutin sought, using customary means of royal representation, to underline the strength and continuity of the Nemanjić dynasty as well as the legitimacy of his own reign.